

לקראת חברה פלורליסטית בישראל

פרופסור סמי סמוחה

פרופסור סמי סמוחה נולד ב-1941 בעיראק. סיים תואר ראשון באוניברסיטת בר-אילן. קיבל תואר דוקטור באוניברסיטת U.C.L.A. פרופסור סמוחה מתמחה ביחסים בין-עדתיים השוואתיים. הוא מחברם של מאמרים רבים ושני ספרים:

Pluralism And Conflict (1978)

Orientation And Politicization of the Arab Minority in Israel (1984)

פרופסור סמוחה משמש פרופסור חבר בחוג לסוציולוגיה של אוניברסיטת חיפה.

בתחום שיפוטה של מדינת ישראל מתגוררת כיום אוכלוסייה של כ-5.4 מיליון נפש, המתחלקת לישראלים הנהנים מזכויות אזרח, לעומת פלסטינים הנתונים תחת ממשל צבאי בשטחים מעבר לקו הירוק (החלוקה הדמוגרפית היא ביחס של 75:25). האוכלוסייה של 4.2 מיליון נפש שבתחום הקו הירוק מתפצלת לפי לאום ליהודים ולערבים (ביחס של 85:15). לפי מוצא עדתי לאשכנזים ולמזרחים (ביחס של 45:55 עם רוב למזרחים), ולפי המסורת הדתית ללא-דתיים ולדתיים (ביחס של 80:20). מספר שאלות מתעוררות בנוגע לרבגווניותה ומורכבותה של אוכלוסייה זו שבשליטת ישראל: מה טיב היחסים בין הקבוצות הללו וכיצד הם משתנים? האם הפיצולים הללו נתפסים כתופעת-קבע לגיטימית ומה נעשה כדי להפיג את המתחים שהם יוצרים? אילו טיפוסים חברתיים הם מצמיחים? האם ישראל היא חברה פלורליסטית?

בחינה ראשונית של פיצולים פנימיים אלה מגלה מייד שקבוצת המיעוט של ישראלים יהודים, ממוצא אשכנזי, חילוניים וותיקים היא דומיננטית בכל התחומים. זוהי השכבה שייסדה וניהלה את המפעל הציוני במשך כל מאה השנים האחרונות של התיישבות יהודית ענפה בארץ-ישראל. היא הצליחה לשמור על הדומיננטיות שלה למרות שהרכב האוכלוסייה בארץ השתנה באופן ניכר ודרמטי במשך הזמן. לעומתה, הפלסטינים בשטחים, הערבים הישראלים, הדתיים והמזרחים הם קבוצות תרבות החיות, במידה זו או אחרת, בנפרד, ועודן נמצאות בעמדה נחותה בחברה כגון – תרבות, שלטון, או מעמד חברתי-כלכלי.

בדיקה מעמיקה יותר עשויה להראות שההרכב הנוכחי של האוכלוסייה איננו תואם את החזון ואת המשאלות של האבות המייסדים של החברה הישראלית. הללו רצו שקבוצת המוצא שלהם תהיה לא רק הקבוצה השלטת אלא גם קבוצת הרוב. שכן המדינה הוקמה עבור קבוצת הרוב בעם היהודי המורכבת מאשכנזים לא-אורתודוקסים והמבנה הפנימי של האוכלוסייה במדינה אמור היה לשקף זאת.

ברור, איפוא, שישראל היא חברה מפוצלת, אך לא דווקא פלורליסטית. חברה פלורליסטית (כמו שוויץ, למשל) היא חברה שהקבוצות המרכיבות אותה נחשבות

קבועות ובעלות זכות מלאה ושווה על שייכות אליה, על עיצוב תרבותה, על חלוקת משאביה ועל השלטון שבה. זוהי חברה המכירה בזכות האדם להיות שונה בתרבותו ובהשקפותיו והמטפחת סובלנות לשוני בכל השטחים. דפוסים אלה של חברה פלורליסטית, פתוחה ודמוקרטית נוגדים את המחוייבות לקיים את ישראל כמדינה יהודית וציונית. ניגוד זה הוא המקור לקונפליקטים, למתחים ולאיי-הסובלנות בין קבוצות האוכלוסייה בישראל.

להלן נסקור את מעמדן של הקבוצות הלא-שולטות העיקריות בישראל רבתי: המזרחים, הדתיים, הערבים הישראלים והפלסטינים בשטחים.

יהודים מזרחים

יהודים ממוצא לא-אשכנזי (יוצאי ארצות האיסלאם והבלקן) שונים מבני שלוש הקבוצות הלא-שולטות האחרות בשתי בחינות חשובות: הם רוב ולא מיעוט, וכן הם קבוצה נטמעת ולא קבוצה השומרת בהצלחה על קיום נפרד. הם עוברים תהליך של "ישראליות" תרבותית וטמיעה חברתית, משתחררים מתלות בשלטון, נעשים יותר ויותר מודעים לכוחם הפוליטי וצוברים כוח. עם זאת, הם הולכים ומאבדים את סבלנותם לגבי קצב קידום בחברה ולגבי הדומיננטיות האשכנזית במדינה על היבטיה המעמדיים, התרבותיים והפוליטיים.

מבחינה מעמדית הבעיה העדתית איננה מצטמצמת בסגירת פערים בהשכלה וברמת החיים, אלא השאלה מתעוררת במלוא חריפותה לגבי ההרכב העדתי של המעמדות בארץ. יהודי המזרח רואים בחומרה ובקנאה את אופיין הכמעט חד-עדתי של האליטה מחד גיסא ושל שכבת המצוקה מאידך. ברם, הנקודה הכואבת ביותר מתייחסת דווקא למעמד העובדים. התנועה הציונית שאפה לפרולטריוזציה, לפרודוקטיביזציה של העם היהודי בארצו, ואכן הצליחה ליצור פרולטריון יהודי. אך כיום הוא מורכב ברובו המכריע מיוצאי המזרח. הפועלים המזרחים רואים במעמדם רוע-מזל, חשים עוול וקיפוח ואף חושבים שתומרנו למצב זה בעל-כורחם. הם מתקשים להשלים עם גורלם כעובדי-כפיים, משום שאינם שותפים לאידיאולוגיה הציונית הישנה הרואה בעבודת הכפיים שליחות לאומית, משום שהעם היהודי היום הוא בכללותו בורגני וזעיר-בורגני ורק הם נותרו בשורות הפרולטריון, ומשום שהם חוו בעצמם ועל בשרם את התהליך המואץ והכמעט-גמור של דה-פרולטריוזציה שהאשכנזים בארץ עברו בדור האחרון. יהודי המזרח מודעים גם לדומיננטיות התרבותית האשכנזית במדינה וחשים אי-נוחות ואף ניכור מסויים. רבים מביניהם מוטרדים מכך שהיוצרים והמעבירים של דפוס-התרבות בארץ הם יהודים ממוצא אשכנזי, לרבות אינטלקטואלים, סופרים, שחקני תיאטרון, עיתונאים וקריינים. אולם הייצוג הנמוך באליטה התרבותית איננו רק מקשה על ההזדהות ותחושת השייכות, אלא גם מעיד על האוריינטציה התרבותית של החברה. אין למזרחים אותה הסתייגות שיש ליהודי אשכנז, ובעיקר לאליטה התרבותית, מתרבות מזרחית-יכונית או ערבית, וכן יש להם עניין לשאוב ממורשת המזרח היהודי, הזרה ליוצאי אשכנז.

ההיבט הפוליטי של הדומיננטיות העדתית ניכר שוב בהרכב האליטה השלטונית וכן בכוחות הפועלים בפוליטיקה הישראלית. יהודי אשכנז שולטים בכל צמתי-הכוח (הממשלה, הסוכנות היהודית והסתדרות העובדים הכללית), חולשים על שני הגושים הפוליטיים הגדולים, קובעים את הנושאים על סדר-היום הלאומי ואת האופציות הלגיטימיות לפעולה, והם אף מנהלים את הכלכלה. עם זאת, המזרחים חודרים יותר ויותר לעמדות כוח, זוכים לייצוג נאות בשלטון המקומי, משיגים השפעה באמצעות ריכוז הצבעתם, ויש להם כבר מאגר של פעילים או אנשים מבוססים המעוניינים להגיע לעמדות שלטוניות במהירות וללא קשיים.

המימסד מנסה להתמודד עם הרוב המזרחי על-ידי הפעלת שורת צעדים, הכוללים טיפוח בחינוך, רפורמה ואינטגרציה חינוכית, תוכנית מורשת המזרח, חידוש השכונות, ומינויים עדתיים. כן הוא תולה תקוות בהתפשטות הנישואין הבין-עדיים. אולם אין די בפתרונות שיגרתיים אלה ויש צורך בפעולה נמרצת יותר.

אם חילופי השלטון יתמסדו בעתיד כתופעה נורמלית, יקל על הציבור לקבל גם תמורה משמעותית בהרכב העדתי של השליטים. דרך הליכוד יכולים המזרחים גם להגיע ביתר קלות להשפעה פוליטית במדינה: שלטון תלוי בהמשך תמיכתם. הוא מנסה לבנות מימסד חדש (חלופי למימסד תנועת העבודה), שבו יש להם סיכוי טוב יותר להשתלב, והוא גם יותר פתוח לחדירה ניכרת של המזרחים ולהשתלטותם עליו. אם אכן השינוי העדתי ייעשה דרך גוש פוליטי מימסדי דוגמת הליכוד, טובים הסיכויים שהוא יתחולל ללא זעזועים.

החזון שיש לפעול להגשמתו הוא החשת תהליך השחיקה של הדומיננטיות העדתית, עד לביטולה. משימה זו תדרוש קבלה ללא-תנאו של יהודי המזרח לחברה הישראלית וראייתם כשווים וכשותפים בשלטון ובתרבות. יהיה צורך לפתות את החברה לפלורליזם עדתי חלקי בתחום התרבות, וכן לערוך ריאוריינטציה של התרבות הישראלית לדפוס האזור. אין מקום לחשש מפני לבנטיניזציה (רדידות תרבותית המתבטאת בסיגול חיכוני ושטחי של ערכי המערב), ואוריינטליזציה (מהפך שלטוני ותרבותי שיעשה מהמזרחים רוב דומיננטי), המקנן בלבם של חוגים מסויימים בציבור האשכנזי.

תושבי השכונות מפגינים נגד הריסת בתים בכפר שלם

המהפך הפוליטי ב-1977 החיש את השינוי הזה. אם חילופי השלטון יתמסדו בעתיד כתופעה נורמלית, יקל על הציבור לקבל גם תמורה משמעותית בהרכב העדתי של השליטים. דרך הליכוד יכולים המזרחים גם להגיע ביתר קלות להשפעה פוליטית במדינה: שלטונו תלוי בהמשך תמיכתם. הוא מנסה לבנות מימסד חדש (חלופי למימסד תנועת העבודה), שבו יש להם סיכוי טוב יותר להשתלב, והוא גם יותר פתוח לחדירה ניכרת של המזרחים ולהשתלטותם עליו. אם אכן השינוי העדתי ייעשה דרך גוש פוליטי מימסדי דוגמת הליכוד, טובים הסיכויים שהוא יתחולל ללא זעזועים.

יהודים דתיים

האוכלוסיה היהודית מתחלקת כיום לארבע קבוצות עיקריות מבחינת שמירת המסורת הדתית: החרדים (5%), הדתיים-לאומיים (15%), המסורתיים (50%) והחילוניים (30%). החרדים והדתיים-לאומיים מהווים יחד את המיעוט האורתודוקסי, המקבל עליו את סמכות ההלכה ומקיים את המצוות המעשיות, בעוד שהמסורתיים והחילוניים מהווים את הרוב הלא-דתי, השומר באופן סלקטיבי על חלק ממינהגי הדת.

המיעוט של הדתיים בארץ הוא הקבוצה החזקה והמצליחה ביותר מבין הקבוצות הלא-שולטות בחברה. ראשית, לדתיים יש לגיטימציה מצד החברה לשמור על תרבות, על זהות ועל אורח-חיים נפרדים. שנית, יש להם גם כל ההסדרים המוסדיים הדרושים לשמירה על קיומם הנפרד, לרבות קהילות ושכונות נבדלות, בתי-ספר משלהם ושירותים דתיים מלאים. שלישי, כתוצאה מהשפעתם, ממוסדים כיום סמלים ונוהגים דתיים מסויימים בחיי הציבור והמדינה כגון במעמד האישי, הנתון לסמכות הבלעדית של ההלכה, בשירותים דתיים במימון המדינה, בחגים דתיים רשמיים ובסטטוס הרשמי המוענק לרבנות ולמועצות הדתיות. ורביעית, הדתיים שותפים בשלטון, והם זוכים לנתח פרופורציונלי הולם מהעוגה הלאומית ונהנים מזכות וטו בנושאים דתיים חיוניים. במצב זה היה צריך לשרור "פלורליזם מוסכם". כלומר, יחסים תקינים בין דתיים ללא-דתיים, תוך כיבוד הדדי של סגנונות החיים והשקפות העולם השונים וסובלנות הדדית. ברם, אין הדבר כך. לציבור הדתי על שני פלגיו הראשיים יש חילוקי דעות עם הציבור הלא-דתי והוא מעמיד את המשטר בפני דילמות קשות.

המחנה החרדי הוא מיעוט בתוך מיעוט – מיעוט בתוך הציבור הדתי שהוא מיעוט במדינה. זהו מיעוט המפוצל לכיתות-כיתות, המאוחדות ומפורדות לגבי דרגת דחייתם של שלושה ערכי-יסוד של החברה הישראלית:

א. דרגה משתנה של דחיית אורח-החיים החילוני והמערבי המתפשט בארץ. הדחייה מתבטאת במשפחות גדולות, נחיתות מעמד האישה, לבוש מזרח-אירופי בחלקו, דפוסי ארגון קהילתי דתי-מסורתי, חינוך מסורתי, וכדומה.

ב. דרגה משתנה של דחיית הצביון הציוני של המדינה, החל משלילה מוחלטת ואנטגוניזם של נטורי קרתא, וכלה בשיתוף-פעולה פסיווי ומסוייג של האגף המתון באגודת ישראל.

ג. דרגה משתנה של דחיית הדמוקרטיה הפוליטית ושלטון החוק, הבאה לידי ביטוי בהשתמטות חלקית או מלאה מגיוס לצה"ל, שימוש באלימות פיסית נגד לא-דתיים ונגד נציגי השלטון, אי-הכרה בחוק המדינה כאשר הוא נוגד את נורמות הקהילה, ועוד.

החיכוכים בין הציבור החרדי לבין הציבור הלא-דתי ומוסדות המדינה הולכים ומחריפים, כי תהליכים שונים מגבירים את המגעים ואת יחסי-התלות בין שני הצדדים, וזאת למרות הנטייה הגוברת להסתגרות הדדית. למשל, הריבוי הטבעי הגדול והעלייה ברמת-החיים בקרב החרדים מחייבים התרחבות שכונותיהם והקמת שכונות חדשות, הגורמות להתנגשות ישירה עם הלא-דתיים החיים בסמיכות, כפי שאכן קורה

בירושלים. השיפור בתנאי החיים של החרדים יוצר תלות מצידם בשירותים ובמימון מצד המדינה והציבור הלא־דתי, אותם הם משיגים תמורת תמיכה בקואליציות ממשלתיות או עירוניות. ברם, הישגי החרדים מעוררים ניכור וזעם בקרב הציבור הלא־דתי המאשים אותם בסחטנות ובכפייה דתית.

המחלוקת שבין הציבור הדתי־לאומי לבין הציבור הלא־דתי, והאתגר שהראשון מציב כלפי המשטר הם קצת שונים מאלה של הציבור החרדי. הציבור הדתי־לאומי איננו שותף לציבור החרדי בדחיית אורח־החיים המערבי, הציונות והדמוקרטיה, אם כי גם להם יש הסתייגויות משמעותיות מערכים בסיסיים אלה, משום שהם עומדים בסתירה מסויימת עם מחוייבותו העליונה להלכה הדתית, הקובעת סולס־ערכים שונה והמנוגדת לחיים במדינה יהודית ריבונית. היהודי הדתי־לאומי נמצא בין הפטיש החרדי והסדן הלא־דתי. כך, למשל, הוא מאבד חלק מבניו ומבנותיו למחנה החרדי (תופעת ההקצנה הדתית של רבים מהדור הצעיר), בעוד שחלק אחר פורש ומצטרף לרוב הלא־דתי (חילון ו"התפקרות"). בלחץ הכוחות המנוגדים הפועלים עליו, הפך הדתי־לאומי לפשרן, אמביוולנטי וחסר־ביטחון.

חולשות הציבור הדתי־לאומי הביאו אחרי מלחמת יום הכיפורים לשתי התפתחויות הראויות לציון. התפתחות אחת היא עלייתה של תנועת גוש אמונים כתנועה ייחודית של הציונות הדתית. הישגי תנועה זו אינם מצטמצמים לפיתוח אידיאולוגיה חדשה המגדירה את יעד הציונות החדשה כהתישבות ביהודה ובשומרון ובתנופת ההתנחלות שם, אלא גם בצמיחתו של יהודי דתי־לאומי חדש, בטוח בעצמו, חסר־פשרות, ושהדת מכתיבה לו הן את סגנון חייו והן את הפוליטיקה שלו (קווים לדמותו של טיפוס דתי־לאומי חדש זה יובאו בהמשך).

ההתפתחות האחרת היא התמורה הגדולה שהתחוללה במערך הכוחות בקרב הדתיים, כאשר היוזמה וההנהגה של המאבק על מיסוד הדת בחיי המדינה וההתנגשות בשטח עם הציבור הלא־דתי עוברות מידי הדתיים־לאומיים לידי החרדים. היות שהחרדים שוללים כל אורח חיים שאיננו לפי ההלכה ואינם מכירים במיגבלותיהם כמיעוט, גובר החיכוך בינם לבין השלטונות והלא־דתיים. החרפה זו הביאה ב־1986 לתופעות קיצוניות בקרב שני הצדדים כגון שריפת תחנות אוטובוס על־ידי חרדים קיצוניים שהרגישו נפגעים מפרסומת לא־צנועה שהופיעה בהן, ובתגובה – פגיעה בבתי־כנסת מצד מתנגדיהם הקיצוניים.

במצב הקיים שמירה על החוק ועל זכויות הפרט היא המינימום שהשלטון צריך להבטיח. הקנאות החרדית מחייבת הגנה על הרוב מפני מיעוט המפר את הנוהל הדמוקרטי או מנצלו לצרכיו.

הערבים הישראלים

בדומה למיעוט היהודי הדתי, המיעוט הערבי שבתחום הקו הירוק נהנה מהזכות לשמור על ייחודו התרבותי וזהותו הנבדלת, ועומדות לרשותו הערובות המוסדיות לשמירה על קיומו. כמוהו, אף הוא מפוצל לפלגים – הדרוזים והבדווים המקורבים לשלטונות יותר מהנוצרים והמוסלמים (הלא־בדווים). הערבים הישראלים, כמו היהודים הדתיים, דוחים את תפיסת הרוב לגבי אופיו של המשטר וקוראים עליו תיגר. אך מעבר לקווי דמיון אלה יש הבדל רב בין שני המיעוטים.

את הבעייתיות של מעמד ערביי ישראל במדינה ניתן למצות בשתי נקודות מפתח:

1. המיעוט הערבי הוא מתנגד למשטר (דיסידנטי), כלומר, הוא שולל את האידיאולוגיה הבסיסית של המדינה. ערביי ישראל הם מחוץ לקונצנסוס הלאומי בשני תחומים:

הציונות ויישוב הסכסוך הישראלי-ערבי. הם מתנגדים לאופיה הציוני של המדינה על היבטיו השונים. הם מסתייגים או דוחים את התפיסה לפיה ישראל היא כלי-שרת של התנועה הציונית ומטרותיה, היא המשך הריבונות היהודית שלאחר חורבן בית שני, שבה מתגשמת זכות ההגדרה העצמית של העם היהודי בלבד, ושהיא המולדת של היהודים בלבד; הם מתנגדים להשקפה שישראל אמורה לשרת ולהעדיף יהודים, וכי מוסדותיה, סמליה, גיבוריה וחגייה הרשמיים הינם יהודיים; מפריעה להם העובדה שהשפה העברית היא השפה השלטת בפועל, ושהשפה הערבית איננה בשימוש שוטף, למרות מעמדה הרשמי כשפה שנייה; הם שוללים את חוק השבות, את המאמצים העליונים של המדינה לעודד עלייה, את מדיניות ההתיישבות היהודית ברחבי המדינה ("גאולת הארץ"), ואת ריכוז הפיתוח במיגזר היהודי.

ערביי ישראל מוצאים את עצמם מחוץ להסכמה הלאומית גם לגבי שאלת הסכסוך הישראלי-ערבי, שהיא סוגייה קריטית בארץ. בכללותם הם מצדדים בפתרון של הקמת מדינה פלסטינית בגדה המערבית וברצועת עזה בראשות אש"ף. במילים אחרות, כדי שהמדינה החדשה תוכל לקום בצד ישראל ולכונן יחסי שלום עימה, על ישראל לסגת מכל השטחים שכבשה ב-1967, לרבות ירושלים המזרחית, להכיר באש"ף ולהרשות הקמת מדינה עצמאית נפרדת. וכן להכיר בזכות הפליטים הערביים מ-1948 לשיבה לישראל שבתחום הקו הירוק. כל מסכת הרעיונות הללו היא בלתי-קבילה על הציבור היהודי והיא גם נחשבת כעמדה בלתי-לגיטימית, בלתי-פטריוטית ובלתי-נאמנה.

ערביי ישראל מוצאים את עצמם מחוץ להסכמה הלאומית גם לגבי שאלת הסכסוך הישראלי-ערבי, שהיא סוגייה קריטית בארץ. בכללותם הם מצדדים בפתרון של הקמת מדינה פלסטינית בגדה המערבית וברצועת עזה בראשות אש"ף. במילים אחרות, כדי שהמדינה החדשה תוכל לקום בצד ישראל ולכונן יחסי שלום עימה, על ישראל לסגת מכל השטחים שכבשה ב-1967, לרבות ירושלים המזרחית, להכיר באש"ף ולהרשות הקמת מדינה עצמאית נפרדת, וכן להכיר בזכות הפליטים הערביים מ-1948 לשיבה לישראל שבתחום הקו הירוק. כל מסכת הרעיונות הללו היא בלתי-קבילה על הציבור היהודי והיא גם נחשבת כעמדה בלתי-לגיטימית, בלתי-פטריוטית ובלתי-נאמנה.

2. המיעוט הערבי נחשב כעוין, היינו, כחלק מהאויב, העלול להפוך לגייס חמישי פעיל אם לא ירוסן. יחס השלטונות לערבים מבוסס על ההנחה שהם בלתי-נאמנים, ועל כן אין הם מגויסים לצבא (חוץ מהדרוזים החייבים בשירות צבאי והבדווים הרשאים להתנדב לצבא קבע), והם אף נתונים לפיקוח סמוי שוטף.

יש החרפה גוברת במתיחות בין המיעוט הערבי לבין השלטונות, משום שאין הוא מוכן להשלים עם מעמדו הנחות, עם האפליות נגדו ועם הפיקוח עליו. הוא שואף להסדר חדש עם הרוב היהודי, לפיו הוא יזכה ליותר שוויון וליותר שיתוף בחיי המדינה. הפתרון לבעיה לא יכול להיות על-ידי הפרדה מוחלטת על צורותיה השונות – הגירה המונית של הערבים מהארץ, או חילופי אוכלוסייה. גם אם תקום מדינה פלסטינית בגדה וברצועה, כפי שערביי ישראל גורסים, לא תצמח מכאן הישועה, משום שזהו פתרון

לפלסטינים ולא להם עצמם, כי מנוי וגמור עימם להישאר במקומות יישוביהם הנוכחיים.

כדי להתמודד עם ערביי ישראל, דרוש לבצע מספר שינויים חשובים, והרי כמה מהם: ראשית, יהיה צורך לחזק את אופייה האזרחי של המדינה, להכיר באזרחות כמקור הכמעט-בלעדי של הזכויות והחובות במדינה, מעבר למוצא אתני או לאומי. צעד זה יחייב החלשה מסויימת של הצביון הציוני של המדינה או לפחות הגדרתו מחדש. שנית, על המשטר לצאת מתוך הנחה שערביי ישראל הם אזרחים נאמנים ולבטל את ההגבלות ואת הפיקוח עליהם. בד בבד עליו לבוא אליהם בתביעות למלא חובת שירות צבאי או לאומי, וכן לכבד את זיעותיהם אפילו אם הן חורגות מהקונצנזוס הלאומי. שלישית, על המימסד לאפשר לערביי ישראל להשתלב בפוליטיקה הישראלית הלגיטימית כקבוצת-לחץ או ככוח פוליטי. כיום ערביי ישראל יכולים לפעול ברק"ח וברשימה המתקדמת לשלום. שהן מחוץ לתחום בפוליטיקה הישראלית, או במסגרת המפלגות הציוניות, בהן הם פועלים כיחידים בלבד. ייסוד של מפלגה ערבית שאיננה לאומית, איננה אנטי-ציונית, שתוכל לנהל משא ומתן עם מפלגות ציוניות ולהשתתף בקואליציה הממשלתית, יהווה פריצת דרך היסטורית. מפלגה כזו, שתפעל על-פי הדפוס של אגודת ישראל הלא-ציונית, תוכל להשיג שינויים וויתורים עבור ערביי ישראל ולהכניסם לפוליטיקה הישראלית הלגיטימית. כמו כן היא תחיש את תהליך השלמתם עם חיים כמיעוט ותחנך את הציבור היהודי לראותם כחלק בלתי-נפרד מהמדינה ונאמן לה.

הפלסטינים בשטחים

הפלסטינים בגדה המערבית, ברצועת עזה ובמזרח ירושלים מונים כ-1.2 מיליון נפש. הם חסרי אזרחות ישראלית ונתונים רשמית תחת ממשל צבאי (חוץ מערביי מזרח ירושלים). שלא כערביי ישראל, הם מתנגדים למשטר בגלוי, מצהירים על אי-נאמנותם ואינם מוכנים להיות חלק מהמדינה. אך בלית ברירה הם משתלבים מבחינות מסויימות בחיים בישראל: כשליש מכוח האדם שלהם מתפרנס מעבודה בתחום הקו הירוק; כ-90% מהייבוא שלהם מקורו בישראל; המדינה קובעת את כיווני ההתפתחות הכלכלית וסדרי המינהל בשטחים ומתערבת במינוי ובהדחה של מנהיגים; אדמותיהם נרכשות או נתפסות לצרכי התיישבות יהודית; והם פתוחים להשפעה של אורח-החיים והדפוסים הישראליים.

היחס לפלסטינים בשטחים הוא ללא-ספק הציר לפיצול פוליטי עמוק המאיים על שלמות המשטר בישראל. סלע המחלוקת הבסיסית הוא שלמות הארץ או חלוקתה. העמדה של הליכוד היא חד-משמעית: ליהודים זכות על כל חלקי ארץ-ישראל, עליהם להתישב בשטחים (לרבות בשומרון או באזורים המיושבים בצפיפות על-ידי ערבים), שאותם יש לספח רשמית בעיתוי המתאים, וכי ערביי השטחים הם חלק מישראל, אם כי לא דווקא אזרחיה. קיימת אף הנחה כי ישראל יכולה "לעכל" את ערביי השטחים כשם ש"עיכלה" את ערביי ישראל אחרי 1948.

גישת הסיפוח היא בלתי-מציאותית, על אף הביטחון המופנן של ראשי הליכוד ועל-אף האזהרות והחששות של מתנגדיהם. עומדים בדרכה מכשולים חמורים וכמעט לא-עבירים. המכשול העיקרי הוא הפלסטינים בשטחים, שהם קבוצה לא-שלטת חזקה ביותר. זוהי אוכלוסייה גדולה, בעלת בסיס טריטוריאלי, עם תודעה לאומית מפותחת, מצויידת בתשתית מוסדית-ארגונית, המנהלת מאבק עקשני מאז הכיבוש ב-1967, וששום חלק ממנה, וגם לא המתון ביותר (כגון ראשי אגודות הכפרים), הביע אי-פעם נכונות להיות חלק מישראל. שנית, הבעיה הפלסטינית היא בעיה בינלאומית, ולא ישראלית פנימית. לגביה יש אינטרסים של המעצמות ושל מדינות-ערב, המאוחדות בהתנגדותן החריפה לסיפוח השטחים. שלישית, מחיר הסיפוח יהיה כבד מדי עבור

האוכלוסייה שבתחום הקו הירוק כי הוא יהיה כרוך בהשחתת פני המשטר. היות ששום שלטון יהודי לא יאפשר ביטול אופייה הציוני של ישראל והפיכתה למדינה דו-לאומית, שבה יחיו ישראלים ופלסטינים כשתי ישויות שוות סטטוס, הרי לא יהיה מנוס מפני המשך שלילת הזכויות הפוליטיות של ערביי השטחים, וכתוצאה מכך הגברת דיכויים. במילים אחרות, הברירה היא בין דה-ציוניזציה של המדינה לבין הסלמת הדיכוי, שני מחירים כבדים שהיהודים ימאנו לשלם. ורביעית, אפילו הליכוד עצמו איננו שלם עם הסיפוח שהוא עקרונית דוגל בו. מסיבה זו הוא כמעט ולא עשה מאומה להשגת השלמה, הסכמה או הזדהות של ערביי השטחים עם המדינה ולא יזם שום הסדר סביר לשילובם בתוכה. יתר על כן, רוב תומכי הליכוד הם יהודים יוצאי המזרח, שאין להם מחוייבות אידיאולוגית לשלמות הארץ ושלמתמיכתם בליכוד אין קשר עם מדיניות חוץ וביטחון. מטעמים אלה מסתבר שאופציית הסיפוח של השטחים הלכה והוכחה כבלתי-מציאותית ואפילו כנעולה עבור ישראל (מסקנה זו מנוגדת בתכלית לתיזה הידועה של מירון בנבנישתי שתהליך הסיפוח כבר עבר את הנקודה שממנה אין חזרה). עם זאת, הרוב המכריע של היהודים בארץ תומכים, בלית ברירה, בהמשך הסטטוס קוו של כיבוש משום שאין הם רואים לעת עתה חלופה של ממש עבורו. כאשר חלופה כזו תעלה, עשויה דעת הקהל היהודית להשתנות במהירות.

התנתקות ישראל מהשטחים ומתושביהם היא, איפוא, שאלה של נסיבות ועיתוי מתאימים. חלוקת ארץ-ישראל, עקרון שהיהודים קיבלו ב-1947, עודנו הפתרון המציאותי היחיד שיכול להציל את ישראל מהפגע הפלסטיני. אין זו רק שאלה מוסרית אלא גם ובעיקר שאלה קיומית עבור המדינה.

קווים לדמותם של טיפוסים חברתיים חדשים

מאפייני קבוצות האוכלוסייה והיחסים ביניהן משתקפים גם בצמיחתם של טיפוסים חברתיים חדשים. טיפוסים אלה אינם מאפיינים בהכרח את רוב בני קבוצות האוכלוסייה שמקרבה הם צמחו, ובמקרים מסויימים אינם אפילו הדמויות השכיחות ביותר. חשיבותם טמונה בכך שהם מגלמים מגמות שינוי בחברה או יוצרים זרמים ההולכים וגוברים ושייהפכו למרכזיים בעתיד. להלן נסתפק בזיהוי ובאפיון טיפוס חדש אחד בלבד בכל אחת מקבוצות האוכלוסייה.

הטיפוס הידוע ביותר שצמח בארץ-ישראל והנחשב כהישג הסטורי של התנועה הציונית כתנועת שחרור של העם היהודי וכגולת הכותרת של החברה הישראלית הוא "הצבר". הצבר אופייני לקבוצה הדומיננטית האשכנזית. הוא נולד בארץ ומושרש בה. יש לו תחושת בעלות על הארץ. ישראל, עבורו, היא מולדת שאת הזכות עליה הוא מקדש במלחמות מגן, שבהן הוא משתתף כלוחם טוב ומנוסה. זהו היהודי החדש, תוצר המרד הארץ-ישראלי בגולה, ואדם הנושא את התרבות הישראלית-יהודית החדשה. עבור הצבר, העברית היא שפת אם ולשון יום-יום, ועולם מושגיו וחוויותיו מעוצב בבית-הספר העברי, בתנועת הנוער, בצה"ל, באמצעי התקשורת, בפוליטיקה, ובמוסדות ישראלים אחרים. הוא מסוייג מהמורשת של מזרח-אירופה ובו לעולם הערבי, אך פתוח לרווחה לעולם המערבי. למרות חילוניותו, אין הוא מנותק מסמלים וממסורות דתיים. הוא קולט בנקל טכנולוגיה מתוחכמת ומוסיף משלו לקידומה. הוא משוחרר מהמנטליות של בן-מיעוט המייחדת את דור ההורים ואת היהודים החיים בחוץ-לארץ, והפסיכולוגיה שלו היא של בן קבוצה שלטת ללא תסביכים ורגישויות ועם אתוס של הישגיות, התחרות והתנשאות כלפי חלשים. הוא דוגרי, מחוספס, מרפקן, תוקפן, לא-מתחשב ולא-סולבני אך גם חברותי, כן, אמין ובעל תושיה.

הצבר האשכנזי גדל במשפחה קטנה, הוריו השקיעו תשומת-לב רבה בגידולו על-פי מיטב המסורת של המשפחה היהודית ממזרח-אירופה שהילד עומד במרכזו. הוא התחנך עם

דימוי עצמי חיובי, הוא זוכה לתמיכת הוריו בעצה ובנכסים בכל צעד חשוב בחייו, ולזכותו הוא יכול לזקוף הישגים נאים. השכלתו העל-תכנית היא גבוהה יותר מזו של הוריו. הוא עובד כפרופסיונל, כמנהל, כיוזם, או כעצמאי מבוסס, ובכך הוא עולה על הוריו עובדי הכפיים, הפקידים הנמוכים, או הסוחרים הזעירים. הוא שייך למעמד הבינוני ומעלה וחי ברווחה ובשפע. כמו עמיתיו במערב, שאיפתיו הן רמות. הוא מודע להזדמנויות הטובות יותר בחוץ-לארץ, ובעיקר בארצות הברית, והוא מוכן להתנסות בחיים שם כאשר הקצב או הקושי של קידומו בארץ נעשה בלתי-נסבל. עולמו הוא בורגני או זעיר-בורגני, אך נאמנותו הפוליטית היא לתנועת העבודה או לתנועות הלוויין שלה. דימויו העצמי הוא של ישראלי יפה, מצליח, מתקדם בזכות עצמו ומשוחרר מעדתיות. הצבר האשכנזי של שנות השמונים שולט בכל תחומי החיים בישראל, לרבות התרבות, המדע, התקשורת, הכלכלה, המינהל, הצבא, ועוד, והוא אפילו דומיננטי בפוליטיקה המשמשת כמיבצר אחרון של דור ילידי מזרח-אירופה.

עם הדמות המרכזית הזאת של ישראלי ממוצא אשכנזי אין הטיפוס החדש של הישראלי ממוצא מזרחי יכול להתמודד או להתחרות על בסיס שווה. המזרחי שהוא תוצר העלייה ההמונית של שנות החמישים, בין אם הגיע לארץ כילד או ובין אם נולד בארץ, הוא ישראלי בשפתו, באורח חשיבתו ובדרך חייו. הוא גדל במשפחה מרובת ילדים, שבה הוענקו לו מעט תשומת-לב ומעט משאבים. בכדי להתקדם בלימודים, להקים משפחה ולהתבסס בעבודה, עליו לסמוך על עצמו ועל תוספת זעומה של סיוע ציבורי, אך משפחתו איננה מקור חשוב. השכלתו היא על-יסודית והוא מועסק כפועל, כעובד מקצועי, כטכנאי או כפקיד. הוא שומר על המסורת הדתית באופן סלקטיבי, אך אין הוא אורתודוקסי. הבינוניות והאמביוולנטיות מאפיינות את הישראלי המזרחי. שאיפתו והישגיו בינוניים וקצת פחות מזה. אין הוא בטוח בעצמו וביכולתו. הוא חש שישראליותו היא מותנית ולא-שלמה וכי תו עדתי דבק בו. אם להיות ישראלי שלם פירושו להיות צבר – אשכנזי, הרי שאין הוא כזה. את רגשות הנחיתות, הקיפוח, השנאה והקנאה המלווים אותו מילדות הוא משתדל להדחיק, בהיותם לא-לגיטימיים ובשל אי-הנעימות האישית שבעצם העלאתם. מדי פעם הוא נותן ביטוי לעוינות שלו כלפי תנועת העבודה, למימסדים ולישראליים "היפים" הקשורים בה. הוא תולה תקווה בתמיכתו בליכוד ובמפלגות הלוויין שלו. הוא חש לעיתים מאוכזב מהליכוד, אך אין לו ברירה טובה יותר. הוא חסר מחויבות אידיאולוגית ומוכן לפשרות בכל תחום, אם רק העניין יוצג לו בצורה מתאימה ועל-ידי מנהיגים אמינים. הוא פשרן וסובלני אך מוצא את עצמו תומך בתנועות פוליטיות או נוקט עמדות לא-פשרניות ולא-סובלניות. הוא חש זיקה למורשת המזרח ולתרבות הערבית, אך הוא מתבייש בהן.

הניגוד הזה שבין הצבר האשכנזי לבין הישראלי המזרחי, בשתי דמויות המאפיינות את קבוצות מוצאן, הוא תמציתם של הפיצול והקונפליקט העדתיים בישראל. הפער הוא גדול מדי מכדי שאפשר יהיה לסגור אותו על-ידי טמיעה או שילוב בדור אחד או שניים. אשר ליהודים הדתיים, הטיפוס הבולט בקרבם הוא הדתי-לאומי הדומה לצבר האשכנזי בהבדל המתחייב משמירת הדת. הוא בעל זיקה אמיצה למורשת היהדות ומסוייג מתרבות המערב, ובאופן מיוחד מהמתירנות שבה. הוא חש דו-ערכיות לגבי מעמדו בחברה כי בתור צבר אשכנזי הוא בן הקבוצה השלטת ובתור יהודי דתי הוא בן הקבוצה הלא-שלטת.

אולם בשנות השבעים הלך והתגבש טיפוס חדש של דתי-לאומי. זהו יהודי דתי שאיננו מסתפק בשמירת המסורת הדתית שלו בדליית אמותיו, במתן חינוך דתי לילדיו, בחיים מוגנים בשכונתו הדתית, ובהשתתפות בשלטון כדי לקדם את האינטרסים של הציבור

הדתי. הצעיר הדתי שהתחנך בישיבות התיכוניות והמשיך בישיבות ההסדר רואה את עצמו כחיל-חלוץ בחברה הישראלית. אין הוא מוכן לעשות הפרדה בין חיי הדת וחיי החולין, אלא רואה בנורמה הדתית בת-תוקף לגבי כל תחומי החיים, לרבות הפוליטיקה ובטחון המדינה. היהודי הדתי החדש טוען למנהיגות רוחנית ופוליטית של החברה כולה, כי הוא מתיימר לשאת את הבשורה של ה"ציונות החדשה" של גאולת ארץ-ישראל השלמה, שיישובה הוא מצווה דתית עבורו.

היהודי הדתי-לאומי החדש המעורב בכל תחומי החיים, בעל המנטליות האליטיסטית, נושא "הציונות החדשה", החותר למסד את היהדות במדינה ובחברה, הוא קנאי ולא-סולבני בגישתו: בשם עקרונותיו הוא מוכן לפגוע בחוק ובסדר, בזכויות הפרט ובהחלטות הרוב. ואכן בעיני החברים והפעילים ב"גוש אמונים" שלמות הארץ היא ערך העולה על ערכי הדמוקרטיה ושלטון החוק.

ראש הממשלה שמעון פרס במהלך חגיגות המימונה - 1986

במקביל להופעתם של טיפוסים יהודים חדשים, הולך וצומח בישראל גם טיפוס ערבי ישראלי חדש. הערבי החדש נולד או התחנך בתקופת המדינה, הוא בעל השכלה על-יסודית לפחות, שולט בשפה הערבית ובשפה העברית, ונושא תרבות ערבית ותרבות ישראלית. הוא בעל מחוייבות גדולה לדמוקרטיה, כי הוא מבין שהדמוקרטיה הוא אמצעי ההגנה הטוב ביותר עבורו וכפך-מיעוט. רמת שאיפותיו היא גבוהה והוא משווה את עצמו עם היהודים. הוא רואה את עתידו בישראל, והוא חש קיפוח ומוכן להיאבק למימוש זכויותיו ולהשגת שוויון. זהו אדם גאה, רגיש ובעל כבוד עצמי. הוא רואה את עצמו כבן העם הפלסטיני, נושא התרבות הפלסטינית ודוגל בפתרון פלסטיני לסכסוך הישראלי-ערבי. כלומר, בהקמת מדינה בראשות אש"ף בגדה וברצועה לצד מדינת ישראל. פתרון זה נועד לא בשבילו אלא רק בשביל אחיו הפלסטינים, כי הוא כבר

קשר את גורלו עם ישראל. הערבי החדש הוא ישראלי מאוד ופלסטיני מאוד בעת ובעונה אחת. עבורו ישראליות ופלסטיניות הן משלימות ולא מנוגדות, כמו שישראליות ויהודיות משתלבות בנפשו של היהודי החדש בישראל.

הערבי הישראלי-פלסטיני החדש מציב אתגר רציני ליהודים. רוב היהודים נוהגים פשוט להתעלם מהערבים. הטיפוסים הישנים של ערבי מסורתי, ערבי מטעם, ערבי לאומני השולל את המדינה, וכדומה, חיזקו את הסטראוטיפים ואת יחס הביטול של היהודים כלפי הערבים. לעומתם, הערבי החדש דורש התייחסות מצד היהודים ואי-אפשר להתעלם מהדילמות שהוא מעורר. האם באמת יש סתירה בין ישראליות ופלסטיניות למרות שהן משתלבות יפה אצל הערבי החדש? האם ניתן להרחיב את גבולות החברה הישראלית כדי שגם הערבי יוכל להשתייך אליה ללא-סייג? מדוע אין מרחיבים את גבולות הקונצנזוס הלאומי כדי שהשקפותיו של הערבי ייחשבו נסבלות או כלגיטימיות ולא כחתרניות? מדוע להמשיך ביחס לערבי כאל לא-נאמן או חשוד באי-נאמנות? האם אין מקום לחיפוש נמרץ אחר דרכים לחיזוק אופייה האזרחי והישראלי של המדינה כדי שיותר ויותר ערבים יוכלו להזדהות עמה? בשאלות קשות אלה טמון האתגר שמציג הערבי החדש ליהודים. הוא מאלץ אותם לבחון מחדש את עמדותיהם לגבי הציונות, לגבי אופייה היהודי-ציוני של המדינה, לגבי המשטר הדמוקרטי ולגבי הסכסוך הישראלי-ערבי.

אם היהודים נוטים לא לשים לב לערבי החדש שהוא אזרח המדינה, הרי על אחת כמה וכמה שהם מתעלמים מהערבי הפלסטיני החדש שבטחים שבשליטת ישראל ובפזורה הפלסטינית, שדמותו צפה ועולה מאז סוף שנות השבעים. הפלסטיני החדש הוא משכיל, מפוכח ובעל תודעה לאומית חריפה. הוא מכיר את ישראל. הוא מתנגד לכיבוש הישראלי ומעוניין בביטולו על אף התועלת הכרוכה בו. הוא תומך בזרם המרכזי של אש"ף שבראשות ערפאת, מוכן בלית ברירה להשלים עם קיומה של ישראל ומסתפק בהקמת מדינה פלסטינית בגדה וברצועה כפתרון לסכסוך הישראלי-ערבי. את עתידו הוא רואה במנותק מישראל ובמסגרת של מדינה פלסטינית או פלסטינית-ירדנית באזור.

ישראל תצטרך להתמודד ולהתפשר עם הטיפוס הפלסטיני החדש, ולא עם הפלסטיני של חזית הסיור שהולך ומאבד מאמינותו ומהעורף הציבורי שלו. אך גם הטיפוס הפלסטיני החדש איננו קביל על הישראלים היהודים כי הם רואים בו אויב לא-נלאה ובהשקפתו הפשרנית רק צעד טקטי במאבק לא-מתפשר לחיסולה של המדינה.

צעדים לקראת חברה פלורליסטית

מיגוון קבוצות האוכלוסייה והטיפוסים החברתיים החדשים הצומחים מהן יוצרים חברה מפוצלת בישראל. אחת הדרכים להתמודד עם הפיצולים הפנימיים היא פלורליזם דמוקרטי. אך המשטר הנוכחי איננו מותאם לצרכים ולבעיות של חברה פלורליסטית, המורכבת מקבוצות-תרבות שונות החיות בנפרד והמגלות סובלנות לשוני שביניהן. החזון הציוני של יצירת חברה עם תרבות אחת, לשון אחת, לאום אחד, ואורח חיים אחד שולל לגיטימציה מהמציאות הקיימת של חברה המפוצלת לפי עדה, דתיות, לאום ואזרחות. אימוץ אידיאולוגיה של חברה פלורליסטית יחייב ראית כל הקבוצות המרכיבות את החברה כחלקים אינטגרליים ממנה, כשוות וכשותפות, וכן חיפוש דרכים למסד את אופיין השונה. פלורליזם ידרוש מקבוצות החולקות על המשטר, או מתנגדות לו, להשלים עימו בתמורה ליחס של פשרה ולשותפות מצדו. המעבר לדגם החברה הפלורליסטית יקל על המשטר את הטיפול בקבוצות לא-שולטות.

יש הבדל ניכר בבעייתיות של הקבוצות הלא-שולטות בארץ, כאשר יהודי המזרח הם

יחסית הקלים ביותר לטיפול, היהודים הדתיים מעוררים קושי רב יותר, ערביי ישראל מציגים אתגר חמור ביותר, ואילו הפלסטינים בשטחים מהווים מלכודת וגוף זר לגבי המשטר. על כן יש לחתור להוצאת ערביי השטחים מהחברה הישראלית, כי אי-אפשר יהיה לכלול אותם במסגרת פלורליזם חברתי דמוקרטי תוך שמירת אופיה היהודי-ציוני

בין כותלי האוניברסיטה

של המדינה. לעומת זאת, ניתן לצמצם את מימדי הבעיות שיוצרות שאר הקבוצות הלא-שולטות על-ידי תיקון עיוותי המשטר, סיגול דפוסים של חברה פלורליסטית ונקיטת שורת צעדים מיוחדים כגון שיוויון ביחסי העדות, חיזוק שלטון החוק ביחסים שבין דתיים ללא-דתיים וקבלת ערביי ישראל כאזרחים נאמנים במדינה וכקבוצת כוח המשתלבת בתוך הפוליטיקה הישראלית הלגיטימית.